

ԿԱՐՍԻ ՎԻՃԱԿԻ ՀՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՀԱՄԱՌՕՏ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

(Նարանգաբնէն) :

ԺԱ. Մ. ՔՐԻՆ ԵՒ ԵՆԻ.

Կաթուղիկէից դէպի արեւելք և Ս. Լուսաւորչից դէպի հե-
տիս արեւմուտք գտնվում է Ս. Փրկիչ եկեղեցին, որ շինել է Ա.
պաւլաւոսինց Ապլ-զարիպ հայ մարզպանը 1035 թուին: Եկեղե-
ցին արտաաբուստ եօթն որմնանկիւն իսկ ներքուստ ութ կի-
սաբոլորշի ունի: Գեղեցիկ ինքնատիպ ճարտարապետութեամբ
շինուած եկեղեցի է: Այս եկեղեցին նորոգել են 1173 թուին
Արծոյ երեց Տրդատ և իւր Խուշուշ կոչեցեալ կինը:

Կաթուղիկէից դէպի արեւմուտք Ախուրեանի ձորաբաշին գը-
տնվում է շինութիւնը, որ վերջը Մզկիթ է դարձրուած եղել
ինչպէս ցայց է տալիս հիւսային արեւելեան անկիւնին կից մի-
նարէթը: Բայց սկզբում, որոշ բան պէտք է եղած լինի: Ոմանք
կաթուղիկոսարան են կոչվում այդ շէնքը, ոմանք էլ, բարձրա-
գոյն դատարան և այլ տոյնպիսի մի հաստատութիւն: Սակայն
ինչ և լինի՝ այդ շինութիւնը հասարակական մի հաստատու-
թիւն է եղել նախ քան Մզկիթ դառնալը, և այն՝ քրիստոնէա-
կան, որովհետեւ արեւմտեան կողմը ներսի կողմից եղծուած
խաչի տեղ կայ պատի վերայ, և արեւմտեան կամարի վերայ ևս
խաչանիշներ են դուրս բերուած: Ըստ իս՝ այդ շինութիւնը եղել է Ժամատողն: Թաճարը երեւի
եղել է այն տեղը, որ այժմ արեւելեան կողմը նկատվում է
իբրև քարերի մի կարկառ: Ոմանք կործւում են թէ այդ շինու-
թիւնը բնակարան է, որովհետեւ ներքնայարկ ունի, սակայն

ներքնայարկ համարուածը ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ մի դատարկութիւն որ գոյացել է ձորաբաշից այդ ժամատան պատը բարձրացնելիս մինչև գետնի մակերևութին հասնելը, այնուհետև կամար ձգուած է նոյն շինութեան յատակը պատաստելու համար: Թէ շինութիւնը և մինարէթը իրար հետ կապ չեն ունեցել այդ այժմ ևս յայտնի է, որովհետև մինարէթի նոր կցուած և շինուած լինելը թէ շինութեան քարը և թէ ձևը ցոյց են տալիս: Մինարէթի արձանագրութիւնը Գիւթի տառերով վերաբերում է 1072 թուին. երևի՜ Շեռտտեանց ցեղապետ Մանուչէ այս շինութիւնը Մզկիթ դարձրած լինի կամ Ջուքարեանք Մզկիթը ժամատուն դարձրած, որովհետև այս շինութեան հիւսիսային որմն վերայ կան թէ արաբերէն և թէ հայերէն արձանագրութեան հետքեր:

ԺԳ. ՄԻՆԱՐԵԹԻ ԿԵՆՆԻՆ ԲԵՐԷ ԱՆՈՂ

Անւոյ հարաւային արևմտեան անկիւնում Ախուրեանի և Ծաղկոցաձորի մինչև բարձրութեան վերայ է Անւոյ միջնաբերդը որ պարիսպներով շրջապատած է եղել: Այժմ ամբողջովին շինութեանց քարակարկառ է, շինութիւններից այժմ նկատելի են երեք եկեղեցւոյ լուսնայիններ, մէկը անյայտ իսկ միւսները յանուն Ա. Գեորգայ և Ս. Սարգսի:

Բացի յիշատակեալ հիւսութիւնները Անիում կան հիւսութեանց դէռ էլի շատ մնացորդներ, քաղաքի, եկեղեցի և այլն ապկայն դռնայնքան Ֆշանսաւոր չեն և արձանագրութիւն չունին որով յայտնի լինի թէ որ ժամանակ և ո՞ր է շինել: Ախուրեանի ձորամիջին կայ պարսպապատ եկեղեցի մի քանի մասնաւորութիւն ծաղկոցաձորի ամբողջ աջ և մասամբ ձախ ափը արհեստական այրերով պատած է, որոնք եղել են բնակարան խանութ, եկեղեցի, գերեզմանոց և այլն, ապկայն դռն ևս պատմութիւն չունին, կամ եթէ ունին, հետազոտող չէ եղել: Նայելով Անւոյ պարսպապատի լիճը տարածութեան առաջը Անւոյ մասին թէ բազմամարդութեան և թէ շատ եկեղեցիներ ունենալուն հա-

մար չէ՝ արգարանում, սակայն Անին միայն պարիսպներով չէ շրջափակուել, Անին տարածուած է եղել մինչև հովուի եկեղեցին և դեռ աւելի հեռի տեւիլէ քան 2 վերստ տարածութեամբ, այժմեան թուրքի Անին որ պարսպից դուրս է և արեւմտեան կողմն է ընկնում դարձեալ հին Անւոյ մասն էր ինչպէս ցոյց են տալիս հնութեանց մնացորդները։ Այսքանով վերջացընում ենք Անւոյ մասին տեղեկութիւնները։ Անւոյ հնութիւններին հսկող վանահօր և միաբանութեան պիտոյքը լցնելու համար 190 դեքտեմբեր վարելահող և արօտատեղի է յատկացրած նոյնպէս և ծաղկոցաձորի մէջ վտակի աջ ափի վերայ փոքրիկ տարածութիւն բանջարանոցի համար։

Բ.

Մալա բերդ.

Անիից դէպ ի հարաւ արեւմուտք Ախուրեանի դարձեալ աջ ափին անմատչելի ժայռի վերայ շինուած է Մալաս բերդը։ Մալաս բերդը ունի կրկին պարսպներ արտաքինը ցած՝ իսկ ներքինը՝ բարձր, դուռը աջ կողմն է. երկու պարսպի մէջ ունի խրամատ, իսկ նկրքին պարսպից յինչև գետը՝ անցք։ Երեք կողմից շրջապատած է Ախուրեանի անդնդախոր ձորալստոյով։ Բերդի մէջ բաց ի այլ շինութեանց մնացորդներից՝ երեք եկեղեցիների հետք կան։ Շատ ժամանակ չէ որ Մալաս բերդը ամայացած է։ Սկզբում տիրում էին պարսիկները և այս՝ մինչև 1638 թիւը, ըստ տեւոյ Զաքարիա պատմագրի. այնուհետև անցաւ Տաճկաց ձեռքը, մինչև որ 1877 թուին ռուսները առնելով Կարսի նահանգը, տիրեցին և Մալասի աւերակներին։ Մալաս բերդը Անիից շատ հեռի չէ. հազիւ վեց վերստ հեռաւորութիւն ունենայ։ Մալաս բերդը շինել է Մախազ ոմն վեցերորդ դարու վերջերում՝ Մօրիկ կայսեր հրամանով, ուստի և շինողի անուամբ կոչուել է Մալաս բերդ։ Առնելով արաբական տառերով արձանագրութիւններից, որ կան պարսպի վերայ կարծում են որ դա պարսկական բերդ է, ինչպէս Կովալեւսկի և Մարկով

ճարն ու գաւիթը, մօտիկ ունի և երկու յիւրիկ մատուռներ։ Տաճարի հարաւային կողմից ելել է սիւնադարդ սրահ։ Թէ ե՞րբ է ամայացել այս վանքը՝ յայտնի չէ։ Բայց մինչև փոքր դարը առատ նուէրներ են եղել վանքին, Յայտնի վերջին արձանագրութիւնները վերաբերում են Հայոց ՉԺԱ. և ՉԺԵ. (1266) թուականներին։ Վանքս գտնվում է Ղուզիջա թրք. քաղաքի գիւղում, և շատ խղճալի վիճակի մէջ է։

Ղուզիջա է— Հոռոմոսի վանք։

Ղուզիջայից յետ դառնալով դէպ ի արեւելք և Անուշ հիւսիսային կողմից անցնելով, Անիից դէպ ի արեւելք մօտ վեց վերստ հեռաւորութեամբ Ախուրեան գետի ափին մի թիրակալու վերայ գտնվում է Հոռոմոս կամ Ղօշավանք։ Անիից դեռ Ղօշավանք չը հասած ճանապարհի վերայ գտնվում է մի կամար երկսւ կողմից գմբէթարդ բարձրացած, և վանքն իւր այժմեան Ղօշավանք անունը ստացել է այս գոյգ գմբէթներով կամարակապից։ Աւանդութիւնն ասում է որ թագաւորների և աւագանու խորհրդանոցը Հոռոմոսի վանքումն էր. երբ թագաւորն ու աւագանին հասնում էին այս կամարակապին, Հոռոմոսի վանքին զանգակները հնչեցնում էին հանդիսաւոր ընդունելութեան համար։ Այս գմբէթարդ կամարակապը 1102 թուականից առաջ շինուած է եղել, ինչպէս ցոյց է տալիս մի արձանագրութիւն Նոյն և Հայոց ՇԾԱ. թուականը կրող։

Այս գմբէթաւոր կամարակապից կամ ինչպէս Հ. Ալիշան անուանում է խօշունից դեպ ի հարաւ արեւելք հազիւ մի վերստաչափ հեռաւորութեամբ գտնվում է Ղօշա—կամ Հոռոմոսի իսկական վանքը։

Հոռոմոսի վանքը իւր բաղմայարկ հոյակապ շինութիւններով ապացուցանում է որ ունեցել է փառաւոր անցեալ։ Հոյակապ շինութիւններից առաջինն է տաճարը և մեծագործ գաւիթը, ուր այժմ կատարվում է աստուածային պաշտամունքը։ Հոռո-

մոսի վանքի գոյութիւնը 935—10 թուից է՝ Հռոմոսի վանք կոչուել է նորա համար որ վանքի սկզբնական շինողներն եղել են Յուդաոտանից կրօնական հալածանքի պատճառով միախաժ հայ հոգեւորականները իրանց առաջնորդ Յովհաննէսի հետ։ Բաց ի բուն տաճարից և գաւթից, ինչպէս ասացիւ, Հռոմոսի վանքը նշանուոր է իւր բազմայակ հոյակապ շինութիւններով։ Գոցանից նշանաւորներն են այլ շինութիւնը որ այժմ նշխարատուն կամ ըստ ոմանց՝ խորհրդարան է կոչվում։ Բ. նշխարատանից դէպ ի հարաւ գտնվող մի ընդարձակ շինութիւն, որ ըստ ամենայնի գաւթի նման է, սակայն տաճարը դէպ ի արեւելք չը լինելուն համար և դէպ ի տաճարը տանող դուռը ոչ միայն փակուած այլ և տեղը մի բարձրաւանդակ լինելուն համար այժմ տեղի է տալիս տարակուսութեան, թէ արդեօք գաւթի է եղել թէ մի այլ հաստատութիւն։ Այժմ նշխարատան գեղեցիկ ծածքը իջած է և այս ընդարձակ շինութեան ծածքն ևս գուցէ մի քանի տարուց յետոյ իջնի։ Թողնելով այլ շինութիւնները յիշեմ որ բուն տաճարի անջ և ձախ կամ հիւսիսային ու հարաւային կողմերում կան մատուռներ, որոնք քայքայուած են և շուտով կը փլչին։ Նոյն ինքն բուն տաճարի արեւելեան որմից, դրսի կողմից, քարերը խախտուած են և մի քանի հատ էլ վայր ընկած։ Վանքը հիւսիսային կողմից ունի սրբատաշ քարերով բարձր պարիսպ մատուռների և տաճարի կից շինութիւնի արեւելեան կողմից դարձեալ պարսպում է վանքը, հարաւային կողմից անգլխաւոր ձորն է, իսկ արեւմտեան կողմից եղել են կրկին պարիսպներ, բայց այժմ յետքն հազիւ է նկատվում։ Վանքի մօտն է Համանուն գիւղը հայ բնակիչներով։

Մինչև վերջին ժամանակներս Հռոմոսի վանքը լինելով արթու Արեւմտեան շիրակայ և ունենալով ընդարձակ երկրագործութիւն շէն ու պայծառ է եղել, իսկ այժմ՝ հունենալով ոչ մի եկամուտ բացի մի ջրաղացի արդիւնքը և մի քանի օրավար հող գիւղացւոյ հողերի մէջ, վաճառքով հողահարկ է վճարում, վանքը շատ խեղճութեան մէջ է։ Այժմ Հռոմոսի մեծախառ ուխտի միաբանութիւնը կազմուած է միայն մի վար-

դապետից, որ գիւղացւոց հոգեւոր պէտքերն է հոգում, որովհետեւ քահանայ չունին գիւղացիք և աղքատութեան ու սակաւամարդութեան պատճառով չեն էլ կարող քահանայ պահել: Հին արձանագրութիւնների, որ բաղմաթիւ են, վերջինը պատկանում է Հայոց ՁԻՁ. Թուին: Վերջապէս իբրեւ յետնագոյն արձանագրութիւն հենքի՝ է արձանագրութիւնը, որով Ձաքարեանց տոհմից Վահրամ Պատրոնաց Պատրոն 1336 թուին նորից վերահաստատում է իւր նախնիքներից հաստատուած տուրքերը:

Հոռոմոց երկրից (Յունաստանից) փախած հայ կրօնաւորները իրանց աւաջնորդ Յովհաննէսով այս վանքը հաստատել են լինել ~~աւաջնորդ և ճանապարհորդաց հանգստարան~~, ուր պատսպարվում էին օտարները, աղքատները և անցաւոր ճանապարհորդները, ուստի և մեծ ընդունելութիւն գտած լինելով ազգի մէջ, մեծամեծ նուէրներ ևս ստացել է սկսեալ Թագաւորից մինչև յետինը ինչպէս ցոյց են տալիս արձանագրութիւնները:

Հ. Ալիշան առնելով Ասողիկից կարծում է որ Յունաստանից եկած հոգեւորականների շինած եկեղեցին որ Շողակաթ էր կոչվում, 982 թուին այրեց պարոնից ամիրա Ապլհաճ գլխաստիկ, թելաորութեամբ Կարսի Թագաւոր Մուշեղի՝ որ կամենում էր իւր եղբայր և Անւոյ Թագաւոր Սմբատ Բ-ից վրեժ առնել: Այժմեան տաճարը վերագրվում է Յովհաննէս Թագաւորին (1038 թուին), ինչպէս ցոյց է տալիս արձանագրութիւնը:

Անւոյ աւերմունքից յետոյ ինչպէս երևում է այս վանքն էլ ամայացել կամ անշքացել է մինչև Հայոց ՌՃԼԴ կամ Փրկչի 1685 թուականը, երբ Տիգրանակերտցի Դանիէլ վարդապետը տեղոյն Խաթուն օղլու Մոստաֆա աղայի իշխանութեան օրով նորոգում է:

Հոռոմոսի վանքը գտնվում է ձորաբաշին մի հրուանդանի վերայ, իսկ ձորի մէջ, Հոռոմոսի վանքից դէպ ի հիւսիս արևելք $\frac{1}{2}$ վերստ հեռաւորութեամբ գտնվում են երկու մատուռներ, Ս. Գէորգ և Ս. Մինաս անուամբ, երեւի, Բագրատունի Թագաւորների հանգստարան եղած, որովհետև Ս. Գէորգ մատուռի հարաւային կողմը գտնվում է օրօրօցում և մեծադիր մի գերեզ-

ման որ ժամանակին արեւելեան կողմից ունեցել է մեծ խաչքար ինչպէս սովորութիւն էր առհասարակ, այժմ խաչքարը չը կայ բայց պատուանդանը դեռ կայ: Գերեզմանի վերայ կոպիտ փորագրութեամբ կայ մի վերտառութիւն որից երևում է որ Աշոտ Թագաւորի գերեզմանն է: Ս. Դէորգ եկեղեցին շինել է Գագիկ առաջին ինչպէս գրում է Հ. Այիշան Ժ. Բղդարու սկզբում: Ս. Մինաս եկեղեցին աւելի հին է քան 986 թուականը, որովհետեւ այդ թուին ընծայաբերութիւն է լինում եկեղեցուն արդէն որպէս շինուածի:

(Շորաւիկ)

ՅՈՒՍԻՒ ԱՐԴԱՊԵՏ ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ:

ԱԶԳԱՅԻՆ

Ի ԶԳՈՒՇՈՒԹԻՒՆ:

Յայտնութեան կրօնը տառուածային շնորհք է մարդկութեան տուած, որպէսզի սա կրօնով դաստիարակուելով և նորանով ղեկավարուելով երջանիկ լինի թէ այս անցաւոր աշխարհում և թէ ապագայ յաւիտեանական կեանքի համար իւր պատրաստութիւնը տեսած լինի, որ մարդու կեանքի նպատակն և նորա ամենամեծ երջանկութիւնն է: Կրօնի այն նշանակութիւնը միշտ ճանաչուած է եղել և է. որովհետեւ ուր մարդիկ կրօնական դաստիարակութեամբ զորգացած են միշտ երջանիկ եղած են մինչև իսկ աշխարհիս ծանր բերմունքների և հանգամանաց մէջ. վասնզի կրօնը մարդուս հոգին և դորա ամեն կարողութիւնքը կազդուրողն և նրանց համաձայն Աստուծոյ կամաց ի բարին ուղղողն է. կրօնը մարդուս Աստուծոյ հետ սերտութեամբ կապողն է, կրօնը մարդուս իւր մերձակորին եղբայր ճանաչեցնողն է, կրօնը թշուառութեանց մէջ մխիթարողն է և յուսահատութիւնից, սորա բոլոր հետեանքներով ազատողն է, կրօնը յաջողութեան մէջ մարդուս ամբարտաւանութիւնն և անձնատպանութիւնը զոպողն է, կրօնը մարդուս բարքն ամո-